

ŠTO ŽENE ŽELE ILI PONEŠTO O FEMINIZMU DVADESETIH GODINA PROŠLOGA STOLJEĆA

Milovan Tatarin

1.

Dvadesetih godina prošloga stoljeća pojavilo se u nas više romana u kojima je riječ o, uvjetno rečeno, »ženskome pitanju«, razlici između žene i muškarca, o socijalnom položaju žene u patrijarhalnom, maskulinom društvu, pitanju njezinih sloboda, uopće specifičnostima ženskoga doživljaja svijeta određenoga spolnom pripadnošću.¹ Dakako, nove teme i motivi nisu posljedica kakve osmišljene akcije, ponajmanje, mislim, možemo govoriti o pokušaju stvaranja feminističke teorije prevedene u fikcionalni jezik književnosti. Ipak, stavovi iznošeni tijekom desetak godina u romanima nekolicine hrvatskih književnica i književnika nisu sporadična i slučajna pojava. Uvjeren kako književnost zrcali aktualno vrijeme, kako su u književna djela upisane odrednice nazora na svijet jednoga doba, kako se određeni tip tema ipak pojavljuje isprovociran stvarnošću, polazim od pretpostavke da su romani koji se bave ženom i mogućnostima njezine emancipacije refleksija onodobne zbilje te da su u njih upleteni stavovi oprečni uvriježenom mišljenju o ženi kao muškom uresu. Sudeći po broju naslova, kao i po tezama u njima iznesenima, razgovaralo se o feminizmu u to doba mnogo, sam pojam bio je u Hrvatskoj očito u opticaju, a prozna produkcija bila je neka vrsta zamjene za nepostojeću teorijsku raščlambu o »dugom spolu«. Nije, dakako, prvi put da u nas književna produkcija na neki način preduhitri teorijsku eksplikaciju, u neku je ruku

nadomjesti te se tema ponajprije raščlani u proznom štivu, a tek poslije postane predmetom spekulativnoga mišljenja.

Priču o ženi kao subjektu zacijelo je intenzivno poticala i knjiga Otta Weininger (1880 – 1903) *Spol i karakter* u kojoj su, na dotad neviđen način, izneseni kontroverzni stavovi o razlici između muškaraca i žena, odnosno ženskoj inferiornosti.² Poznat po kategoričnoj tvrdnji »Žena je samo seksualna, muškarac je i seksualan«,³ Weininger je čak i u privatnim zabilješkama i pismima, koja je s putovanja slao prijatelju Arturu Gerberu, obezvrjeđivao žensko biće (»Muškarac i žena – Nešto i Ništa«), a na neki se način gnušao sam sebe kad bi štogod na ženi zamijetio: »Muškarci – igrači skata, a žene su ili majčinske hijene ili kćerinske soi-distant mačkice; jedna polovica je ona ružnija. Ona druga, s otraga poprečno nategnutim suknjama. (...) Ne sramiš li se i ti kad te taj dio žene privuče? U njemu je priroda htjela otjeloviti besramnost.«⁴ Weiningerova se knjiga pojavila 1903, a samo četiri mjeseca nakon njezina izlaska, 4. listopada iste godine Weininger se, u dvadeset trećoj godini, ustrijelio u srce u Beethovenovoj kući u Beču. Preminuo je, kako bilježi njegov prijatelj, u deset i po sati u bečkoj Općoj bolnici. Poslije njegove smrti *Spol i karakter* doživljavaat će izdanje za izdanjem, 1920. pojavilo se dvadeseto izdanje te je posve vjerojatno da se knjiga čitala i u Hrvatskoj. Zapravo, mogu odmah reći da nije riječ tek o nagađanju: Weininger izrijekom spominje Velimir Deželić ml. u romanu *Feminist*, o čemu će poslije biti više riječi.

Prvi koji je, koliko mi je poznato, napisao roman u kojemu će u središtu biti žena kao samosvojni subjekt bio je Janko Ibler (1862 – 1926). Naime, 1920. godine izlazi mu prvi i jedini roman *Zora*. Sudeći po rijetkim napisima, knjiga je upravo razgnjevila onodobne kritičare, a svakako je zanimljiva primjedba Vinka Jurkovića da Ibler »poslije škandala sa svojom kćerkom Zorom, trebao bi zauvijek prestati s pisanjem, makar ga dr Andrić uvjerava o njegovoj genijalnosti. Njemu će se dogoditi čak i to, da će ga njegov zet dr Milan Stanković predati sudu, što javno iznosi tajne njegovog braka.«⁵ Iblerov roman po svemu je prosvjetiteljski, u njemu je želja za poučnošću nadvladala literaturu. No, zanimljiva je *Zora* zato što se u njoj iznose za ono doba posve smjele ideje o ženskoj emancipiranosti, potrebi naobrazbe, a pogotovo stavovi o ženskoj seksualnosti. Jer, Zoru je Ibler – inače vrlo konzervativan čovjek – oblikovao kao osviještenu ženu koja se osobito brine o vlastitoj spolnosti, ona iznosi niz opaski o spolnoj higijeni, o mjesečnici, o spolnom ponašanju žene u braku, osobito u vrijeme nakon poroda – a to je, kako se kaže, vrijeme izgaranja i suzdržavanja – a prilično je prostora autor posvetio,

što je nedvojbeno zasmetalo tadašnjim kritičarima, Zorinim tjelesnim potrebama, ne libeći se pritom ni opisa ženske masturbacije koja završava orgazmom. To je inače prvi takav opis u hrvatskoj književnosti. Polazeći od pretpostavke da samo zdrav, razuman i naobražen pojedinac može biti od koristi sebi i društvu, Janko Ibler kušat će razjasniti mjesto tjelesne požude u ženinu životu. Stoga će na jednom mjestu Ibler neobično živo prikazati predavanje tjelesnome užitku, onaj trenutak kad je *ratio* posve nemoćan. Doduše, za ono doba prilično slobodan opis poslužio je autoru zato da bi – u skladu s osnovnom tezom romana – upozorio na potrebu prevladavanja nagonškoga razumskim, no on se ipak usudio tematizirati i trenutak kad čovjekom ravnaju neke druge sile i potrebe. Ulomak je prilično zanimljiv pa ga stoga ovdje navodim:

Ja sam ga gledala, ali oni cjelovi bili su me tako zagrijali, da već nisam mislila na ono, na što sam u tom času morala, *moral*a da mislim. Onda i ja ustanem i primaknem se k njemu, a on, opasavši me rukom, sada opet sjedne na fotelji i strasno me povuče sa sobom na svoja koljena. Nisam se opirala, nisam se *mogla* da opirem, ni kad mi je kao kradom raskopčavao haljinu i košulju nad grudima i kad mi je, šapćući neke neartikulirane riječi, milovao prsa i pritiskivao usne na bradavice. Nisam mogla, jer mi je cijelim tijelom strujala slatka pohota, nalik na onu, kad sam u Firenzi prvi put u snu vidjela Michelangelova Labuda s Ledom. Tako je to trajalo nekoliko časova a da se nisam mogla osvjestiti, jer su mu se usne neumorno upijale i u bradavice, i u usta, i pod ogoljena ramena, i u uho, i u jamice na obrazima i kamo god su doprle. Onda me nježno spusti s koljena, koje je drhtalo, ne skidajući usana sa desne bradavice, i potisne me, da sam jedva osjetila parket, do kreveta i povali me na nj. Oči su mu plamtjele kao mahnicu, bio je sav zasopljen i opet propuštao samo neartikulirane glasove. Ja sam u omami svojoj sklopila na čas oči, a u tom času on je razderao donji dio haljine i široke moje gaćice te ih potegnuo preko cipelica, od kojih je jedna pala na tle. I onda mi je obasuo cijelo golo tijelo cjelovima, ah, cjelovima, koji su me sažizali i proželi nikad neslućenom nasladom. Oh, bože, hoću li ikad još doživjeti takvo neizrecivo osjećanje potpunog, apsolutnog užitka? Bilo mi je kao da sam se sva pretvorila u živu spužvu, koja je usisavala i upijala sa svih strana neopisivu nasladu. Oh, bože!...⁶

Ipak, Zora nije žena kakvu je Weininger opisao, ona nije utjelovljenje samo seksualne požude. Zora u najnapetijem trenutku prekida nasladu, osvješćuje se, ponovno postaje racionalna, odnosno, kako sama kaže, »odmah zatim ja sam se opet osjećala *kao ja*; požude je za tren nestalo...« (str. 119) Priznajući, dakle, snagu tjelesnoga u ženi, »seksualne libidinoznosti« – a za Iblera to je pohotnost – on će

libidu namijeniti jednu funkciju – rađanje djece. U romanu se kaže: »Mati priroda hoće djece, a ne mari za ženin orgazam, i zato joj usadjuje u srce najpožrtvovaniju materinsku ljubav i onda, kad joj uskraćuje gotovo svaki spolni užitek.« (str. 147) Moglo bi se, dakle, kazati kako Iblerov roman *Zora* nije lišen stanovitih feminističkih ideja, iako autor riječ feminizam nikad ne spominje; on se zalaže za ravnopravnost spolova, ženu naobraženu i načitanu, ženu u svemu aktivnu i poduzetnu, ženu razumnu i slobodnu, ženu koja ima svijest o vlastitu tijelu i njegovim potrebama, no on još uvijek smisao ženina života vidi jedino u materinstvu te je zato i nemoguće da se Zora prepusti Milanovim, pa i svojim, spolnim potrebama samo radi čistoga užitka. Za Iblera užitek još uvijek ima kršćanske konotacije – on je dopušten samo onda ako je u funkciji kreacije novoga bića. No, još i više od toga: Ibler u jednostavnom predavanju čulnim nagonima vidi gubitak osobne slobode, prevlast tijela nad razumom. Zato će reći: »Materinstvo bez slobode – a slobodan je samo onaj, koga vodi razum – nije svetinja nego plod proste čulnosti, koja se mora osvetiti na materi i čedu njenom. Nemojte nikad, gospodjice, na to zaboraviti i ostat ćete slobodne zauvijek.« (str. 121) Zaključiti je da se Janko Ibler zalaže za izgradnju ženskoga »značaja«, što za njega znači sklad razuma i volje, i upravo je po tome on u svome vremenu svakako napredan, a u stavovima suprotan Weiningeru koji drži da se žena ne može oteći vlastitoj spolnosti pa čak i materinstvo vidi kao zamaskirano udovoljavanje seksualnom nagonu. Unatoč tome *Zora* jednim svojim dijelom još uvijek participira u patrijarhalnom razumijevanju svrhe žene – ona je ponajprije roditeljica.

2.

Mara Ivančan (1891 – 1968) u romanima *Uskrsnuće Pavle Milićeve* i *Čudnovata priča* neće biti radikalna kao Ibler, neće ona otvoreno pripovijedati o ženskome libidu, a odnos prema tijelu bit će u nje dan u naznakama. Sliku emancipirane žene oblikovat će na drukčiji način, ponajprije kroz priču o ljubavi neopterećenoj bilo kakvim institucijskim stegama. Pavla Milićeva primjer je žene koja u patrijarhalnom okruženju pokušava dosegnuti idealnu izvanbračnu ljubav, vežući se za Feodora Ivanovića ne zato što bi kao žena izgubila oslonac ako uz nju ne bi bio muškarac nego zato što to želi, barem se takav zaključak nadaje u početku romana. Ona se zalaže za slobodnu ljubav, ljubav kao izbor, a ne kao obvezu. Zanimljivo je, recimo, primijetiti kako je upravo ona ta koja odlazi posjetiti

i upoznati Feodora nakon duljega dopisivanja, kako ona prva ulazi u njegovu sobu hoteći čulno uživanje. No, Pavla doživljava razočaranje: Feodor je ostavlja. Pripovijedajući kronologiju jedne neuspješne nekonvencionalne veze u kojoj žena daje sve, a muškarac samo uzima, ne dajući ništa, da bi Pavlu, napokon, i ostavio, zbog čega se ona propije i doživljava čudne vizije, Mara Ivančan je, rekao bih, napisala roman koji govori o iracionalnom i nagonском dijelu ženskoga bića, oblikovan u slijedu vitalističke filozofije koja priznaje »životne snage« neobjašnjive pojmovima materijalnoga svijeta.

Autorica polazi od pretpostavke o slobodnoj ženi i istoj takvoj ljubavi, ali kako roman odmiče, pokazuje se da njezin lik ipak ne može pronaći smisao života izvan veze s muškarcem, ona nevinost (»Hoće li on ono, što sam mu dala, znati da cijeni? Hoće li me kad izdati?«⁷) još uvijek drži važnim zalogom ljubavi, a napuštanje izdajom i prezrenjem tog najvećeg dobra što ga žena može darovati muškarcu. Pavla Milićeva stoga postaje razočarana, rezignirana, očajna i destruktivna osoba, a sva se krivnja zbog junakinjina ranjena srca svaljuje na mušku neosjetljivost i egoizam, a velikim dijelom i sredinu koja je – iako se to iz same radnje ne vidi – obilježava kao preljubnicu:⁸

O vi okrutnici, vi licemjeri ljudski, koji porugljivo prstom upirete na žene što venu i umiru groznom smrtni od žeđe za životom, a plačete suze ganuća, kad kakova lijenčina pred crkvenim vratima ugine od gladi za koricom kruha. O vi okrutnici, licemjeri, koji poštivate djevojku, koja se sakrila za plašt braka i ljubite joj ruke, dok je bestidna vaša ruka uvijek spremna, da digne kamen na djevojku, koja se ne da prikratiti za svoja prava. (str. 78)

Mislim ipak da se roman *Uskrsnuće Pavle Milićeve* još uvijek nije uspio ispetljati iz patrijarhalnih predodžbi o ženi koja smislenost vlastita života traži i nalazi u vezi s muškarcem, izvan koje ne može funkcionirati kao samodostatno biće. U perspektivi Mare Ivančan muškarac i žena su suprotni svjetovi, s tim što je žena uvijek strastvenija, odanija, zaljubljenija. Pritom, glavna junakinja zaključke o odnosu među spolovima donosi na temelju samo jedne veze, iskustva sa samo jednim muškarcem, da bi potom te iste zaključke pretvorila u generalni sud o »spaljenim mostovima«, kako je to rekao Ljubomir Maraković.⁹ Ipak, kad Pavla pristane na vezu s drugim muškarcem, učinit će to tek zato da bi postala majka: liječnika Nikolića – koji u njezin život ulazi nakon razočaranja raspadom veze s Feodorom – ona ne prihvaća iz ljubavi – iako se on oko nje silno trudi, upravo onako kako se ona nekoć trudila oko Feodora Ivanovića – nego iz drukčijih pobuda:

on joj može podariti dijete. I prije nego što Pavla u cijelosti promijeni svoje prvotne nazore, autorica će naznačiti što je smisao ženina života. Nikolić, naime kaže:

»Ono što ja ženi mogu da pružim: zaštitu, oslon, srdačnost, zdrav život i pravu svrhu života, u to se žene većinom ne zaljubljuju. To sve može da cijeni u meni samo ona, koja se toga morala odricati. Ja tražim pravu svrhu života, tražim zdravih potomaka, a da put do njih nije posut cvijećem i biserjem, kako to pjesnici vele. Ja u ženi vidim sudionicu na putu k sreći i svrsi, pa mi je dosta, ako se međusobno razumijevamo, ako se snosimo, ako dakle počnemo ondje, gdje zaljubljenici razočarano prestaju.« (str. 80)

Naglo, bez prave motivacije i Pavla Milićeva doći će do istoga zaključka: odbacit će misao o slobodnoj ljubavi, odjednom će joj njezino vlastito stajalište postati strano pa će prihvatiti Nikolićeve, dakle muške zaključke. Junakinja dolazi do spoznaje kako »u prirodi sve ljubi i ljubav je samo posrednik k svrsi, a nipošto sama svrha« (str. 87). Tako proizlazi da se žene i muškarci ipak u ponečemu slažu, što je suprotno onome što je u početku romana Mara Ivančan zagovarala. Odnosno, njezina Pavla neće biti primjer žene koja može vidjeti smisao vlastita života izvan bračne veze, makar se ona ne osnivala na kakvim plemenitim osjećajima, nego će ga tražiti (i naći) u rađanju novoga bića. Zapravo, Ivančanova kao da je nesvjesno priznala da je muška misao ispravnija od ženske. Jer, Nikolić jasno kaže da se veza muškarca i žene uspostavlja radi stvaranja potomaka, dok je Pavla u početku težila ljubavi radi ljubavi ili, kako ona to naziva, »besplodnoj ljubavi«. Poslije će tu vrstu ljubavi odbaciti i složiti se s Nikolićem o njezinoj besmislenosti te upravo strasno usvojiti ideju majčinstva. Dakle, u početku načeta, a simplificirana teza o nemogućnosti pomirbe spolova, nije dosljedno provedena u romanu. Pavla bi slobodno birala i ne bi nekome pripadala u smislu bračne obveze, ali traži bespogovornu vjernost, neprekidno je u strahu da će biti ostavljena. Ona ipak priznaje prevlast muškoga principa kad, nakon što joj seoski liječnik ponudi bračnu sigurnost, kaže:

On hoće da me spašava! Glupih li ljudi! Ako sam smalaksala, ako sam propala i treba me spašavati, zašto je toliko obziran? Zar se utopljenika tek pita: Čujte, gospodine, želite li, da vas izvučemo na obalu? Zar se spasitelj u opasnosti vlastita života ne baca za njim u valove? Pa ako me on misli spašavati, zašto me tek pita? Zašto me ne tuče, zašto me bez pitanja ne privija, zašto me ne baci ovamo na travu i silom me ne uzme? (str. 75)

Raspolučena između strasti i potrebe da bude nečija, Pavla Milićeva je kontradiktoran lik. Ona hoće ići protiv konvencija, ali ne želi i ne može podnijeti

konzekvencije. Ona hoće biti samostalna, ali ne može biti sama niti podnijeti da je netko ostavi. Konačno, Pavla neočekivano, a sasvim suprotno koncepciji lika na početku romana, odbacuje vlastite ideale o ljubavi izvan građanskih stega i okvira i smisao, kako je rečeno, pronalazi u majčinstvu. Bez ikakve prethodne najave jednostavno mijenja svoj dotadašnji svjetonazor i od žene koja ide društvu usprkos, vodeći se samo svojim željama i potrebama, postaje žena koja smisao i cilj života može vidjeti jedino u okviru kršćanskih vrijednosti. Odbacujući, kako sama kaže, »besplodnu ljubav Feodora Ivanovića«, ona će odbaciti i nekadašnje napredne nazore:

Da je Stvoritelj stvarajući svijet stvarao ove poslove i držao ih zasebnim poslovima jednog dijela čovječanstva, on bi jamačno bio stvorio jedan bespolni rod i njemu ih povjerio. Zašto milijuni žena viču tobože za svojim pravima, koja im uzimlju živce, slabe potomstvo i nagrđuju zadaću, što im je priroda odredila? Zašto milijuni muškaraca tvrdokorno brane neka svoja tobože samo muška prava? Ta majka Priroda nije nikom dala nikakvih prava. Ona je odredila samo svrhu i dala sposobnost da je postignemo. (str. 87)

Poput Janka Iblera koji će reći da »Mati priroda hoće djece«, tako će i Mara Ivančan svrhu ženina života svesti upravo na biološko produljenje vrste te će, gledajući tek rođena sina, njezina junakinja uzdahnuti: »Njegov napredak bit će moje nastojanje i sva svrha mog života.« (str. 88) I dalje: »Ja prije nisam vjerovala u moje ozdravljenje. Ne znam, kako bi bilo da nije došlo naše dijete? Ti znaš, da ja samo od čije ljubavi ne bi više mogla da živim. Ja više ne bih mogla biti ljubovca. Htjela sam biti mati; da se ponosno smijem nazvati ženom.« (str. 89) Eto, tako će glavna junakinja romana *Uskrsnuće Pavle Milićeve* zaniijekati samu sebe, nazvavši se »ljubovcom«, vrednujući na taj način prvotno uvjerenje kao nešto ipak nenaravno, nalazeći smisao svojega, odnosno života svake žene, u roditeljstvu.¹⁰

U romanu *Čudnovata priča*, koji je izišao 1924. godine, a u kojemu je riječ o dvadesetšestogodišnjoj Mariji Katićevoj, Mara Ivančan poći će od iste pretpostavke kao i u prvome romanu. I Marija će više voljeti biti »ljubovca« nego žena, i ona će više voljeti muževnost nego muža, s Nikolom je »nije vezalo ništa drugo osim nagona«,¹¹ »njihov je odnos bio jedna čisto seksualna iskrena sklonost«. (str. 4) Iracionalna u željama, određena tjelesnom požudom, Marija će, kako sama kaže, odabrati muškarca za oca svojega djeteta. Ideja o ženi koja bira, a nije sama birana, nedvojbeno zvuči feministički te se Marija, barem u početku romana, prikazuje kao slobodno biće koje ne priznaje društvena pravila, dapače prezire ih,

pokušavajući nadvladati ulogu koja joj je zadana. Pritom ona na neki način prezire i sam ženski princip, držeći ga mekoputnim i slabim. »Kako su žene općenito ružne i podle s tim vječnim sumnjama i nagadjanjima« (str 6), reći će ona u trenutku kad kolegica s kojom radi posumnja da je njezina nesvjestica znak trudnoće, referirajući svakako na potrebu, u ovome slučaju žensku, upletanja u tuđi život i donošenja moralnih sudova, u čemu treba prepoznati kritiku stava po kojoj je trudnoća izvan braka društveno neprihvatljiva. S druge pak strane, Marija je opčinjena aktivitetom i vitalnošću, nagonским strastima koja su nam imanentna kao ljudskim bićima, a koje društvo nizom regula nastoji ukrotiti. Njezino ustajanje protiv ženskosti nije tako ustajanje protiv ženskoga spola uopće, nego protiv ograničenja koja guše i potiskuju prirodne potrebe:

Tako je, vidiš, došlo. Ne od mene, ne mojom voljom, već odredbom nečega, što je jače i moćnije od nas! Nečega, čemu sam se uvijek pokoravala. Zašto trošiti snagu nemajući otpor? Ti, Ana, znaš dobro, da je za mene cvijeće, leptiri, proljetni lahor, žena, cvrkut ptica, smijeh, plač, strahovanje i drhtaj, da je sve to ženskost, koja me nikada ne privlači, dok je orkan, oluja, buka, stroj, snaga, srčanost, i moć ono, što neizrecivo ljubim, ono što me trajno privlači, ono, čemu se najpokornije pridajem i čemu ću doživotno da služim. (str. 19)

Očito, Marija je drukčije zamišljen lik no Iblerova Zora i Pavla Milićeva. I dok Zora priznaje važnost libida, ali mu se, mada teškom mukom, svjesno opire, poručujući da je *ratio* bitno obilježje čovjekovo,¹² dotle Marija utjelovljuje nagonско koje se ne dá nadzirati, ona prihvaća tjelesno kao nešto prirodno čemu se jednostavno treba prepustiti, jer je jače od nas. I, kad Marija Katić pripovijeda o fascinaciji muškom snagom, ona ne niječe vlastiti spol, ona tek otvoreno priznaje postojanje onog iskonskoga u čovjeku, nečeg pomalo animalnoga, u svakom slučaju strasnoga, pri čemu se pokušava izboriti za pravo na slobodno predavanje spolnosti, što opet nije ništa drugo doli kritika licemjernog zataškavanja tjelesnosti, njegove osude, posebno kad je žena u pitanju. Kad joj sestra Ana prigovori da je »ropska narav«, odgovorit će:

Možda i to, no, ne smeta. Možeš li nakon što si vidjela snagu mornara, kad se bori i mišicama svladava navalu bijesnih valova, možeš li se nakon toga da diviš osjetljivom činovničiču, koji trideset godina sjedi na istom stolcu i trideset godina črčka iste brojeve i pismena? Činovničiču, kojemu se savija šija od smjernosti, a hemoroidi ili želučana bolest razaraju utrobu njegovu. O, koliko mi je miliji upravljač lokomotive, koji u mišicama svojim nosi dnevno stotinu života i jednim snažnim zamahom ustavi ogromnu željeznu neman, taj ponos

kulture, a smrt i ubicu naših živaca. A on? On je, vidiš, bio mnogo sličan mornaru, upravljaču... (str. 20)

Marija, dakle, ne skriva uvjetovanost vlastita bića spolnim potrebama, ona iskreno priznaje da uživa u »prostim nagonima«,¹³ čime se, međutim, ne želi kazati da je žena inferiorna muškarcu niti da je samo i jedino određena tjelesnom žudnjom – kako je to, inače, htio Weininger – nego da jednostavno slijedi potrebe koje su civilizacijski zabašurene, a njihovo otvoreno iskazivanje proglašava se nemoralnim. Nadalje, kroz Marijina razmišljanja Mara Ivančan provukla je stav o ovisnosti žene i muškarca, čega u romanu *Uskrsnuće Pavle Milićeve* nije bilo. Ona, doduše, jest istaknula misao o »ženskoj slobodi i nepripadanju«,¹⁴ no pritom ne isključuje muškarca iz ženina života: jedno drugome su potrebni, oboje su određeni potrebama tijela, one su nešto zdravo i normalno, i u tome se dva spola ne konfrontiraju nego nadopunjuju.¹⁵ Čulno uživanje s muškarcem nije tako za Mariju niti priznavanje ženske ovisnosti o nagonu niti ona u tome vidi podčinjavanje muškarcu, to je tek nadopunjavanje. Zato i može reći:

Zna ona, da je to bio muškarac, jer samo on može da pronalazi nešto što stvara, potresuje, navaljuje, razara, uništuje, samo on može da pronalazi nešto što je snažno. (str. 35)

Za razliku od Pavle Milićeve, Marija iz *Čudnovate priče* konzistentnija je kao lik. Ideja žene kao subjekta, potpune i neovisne individualnosti razrađena je mnogo uvjerljivije. Priznajući prirodnu ovisnost o muškarcu u smislu neskrivenoga udovoljavanja tjelesnim potrebama, Marija je tip žene koja samoostvarenje ne vidi nužno u bračnoj zajednici. Zato se i odlučuje za trudnoću izvan matrimonizacijskoga blagoslova, pri čemu je potpuno svjesna posljedica takva čina. Pitajući se: »Zar je moja individualnost kaput, koji tek treba vatirati?« (str. 21) ona će se hrabro upustiti u borbu s predrasudama zajednice. No, trudnoća za nju nije pitanje ostvarenja – kao za Pavlu Milićevu – nekog višeg reda protumačenoga u okvirima kršćanskoga nauka, to je čin osobne slobode, pitanje izbora, a upravo u izboru Marija vidi neovisnost. Takvim razmišljanjem Mara Ivančan udaljava se i od Iblerovih stavova iz romana *Zora*, ali i od vlastitih iznesenih u *Uskrsnuću Pavle Milićeve*. Pa ako je igdje jasno formulirana ideja o ravnopravnosti spolova, onda je to upravo u *Čudnovatoj priči*. Jer, Marija ne očajava, ona nije ostavljena, ona se dragovoljno odlučila na spomenuti čin i time, dakako, izazvala konflikt. Njoj treba muškarac, a ne muž, za razliku od, recimo, Pavle koja Feodora cijelo vrijeme naziva mužem, iako se s punom sviješću o posljedicama takva čina odlučila upustiti u nekonvencionalnu vezu i biti nečija ljubavnica. Ona kaže:

Ana bi najvoljela da je Marija, nakon što je obavijestila Križana o događaju, i nakon što je on odgovorio da će doći, vjenčati se s njome i povesti je, da je Marija pristala na udaju. No Marija o tome nije htjela ni da čuje. Tvrдила je, da joj ne treba muž, već samo dijete, i odgovorila mu, da ga ona, kao prijateljica ne odbija, no ne osjeća nikakovu potrebu, da se sklone k njemu. Ona je sama toliko jaka, da za sada ne treba nikoga i nada se, da će tako jaka ostati i poslije. (str. 36)

Zalažući se, dakle, ponajprije za izbor, Marija se nadaje kao samouvjereni osoba koja se bori za ženska prava izvan muškoga okrilja. Pravo na rad, pravo na odluku, pravo na uživanje u spolnosti – to su odlike koje rese glavni lik romana *Čudnovata priča*. Već je Maraković točno zapazio da »ono što nas privlači jest ozbiljnost, kojom ona te probleme gleda, jest srčanost kojom se ona zalaže za ženu drugaricu: za ženu koja je socijalno bespravna, materijalno i moralno iskorišćavana, i sa svom nemogućnošću svoga društvenog položaja stavljena pred goleme probleme, pred kojima bi jači uzmaknuli«. ¹⁶ U vrijeme kad je Mara Ivančan pisala knjigu takvi su se stavovi očito držani feminističkima, a to znači štetnima. Doista, feminizam kao pojam u njezinu se djelu pojavljuje s vrlo preciznim značenjem, pri čemu ona upisuje u romaneskno tkivo i držanje društva spram ideja o ženskoj ravnopravnosti. Zanimljivo je da feminizam nije u knjigu uveden riječima ženskoga lika, nijedanput Marija ne kaže da je feministica, ona se tek zalaže za osobnu slobodu. Njezino ponašanje feminističkima nazivaju muški likovi, u čemu sam sklon vidjeti odraz tadašnje stvarnosti:

»Moj savjet nikako nije bio napadaj na vas. To sve što ste mi rekli, to sve samo su nazori, to je hir, to je neki feminizam, i ja o tome imam svoje mišljenje. Budite malo mirniji, da vam kažem. Moje je mišljenje, da bi same pobornice morale propagirati ideju, da samostalne žene ne radjaju djecu, jer takova djeca uvijek stradavaju. To je, vidite, moje mišljenje...« (str. 25)

»Čudna je to žena,« rekao je direktor nešto zabrinut, »hoće silom sablazan. Ili je to puka želja za originalnošću? Feminizam? ... Zanešena ženska glava. Hir, jednostavno hir... Sve su to iluzije bolesnih živaca...!« (str. 26)

Mara Ivančan je u romanu *Čudnovata priča* artikulirala stavove o položaju žene u društvu svojega vremena. Očito da je pitanje mogućnosti da žena donosi odluke o tome kako će živjeti u to doba bilo aktualno i kao takvo postalo tema romana. Autorica je pritom mnogo preciznije, nego kad je riječ o prvom romanu, locirala problem i društveno ga kontekstualizirala, dajući mu dublje socijalne implikacije. Polemizirajući s mišljenjem da žena individualnost stječe tek vezanjem

uz muškarca, a ispunjenje u djeci rođenoj u zakonitu braku, autorica je iznijela za ono doba napredne stavove, videći u ženi subjekt koji odlučuje o vlastitu životu, ne ispunjavajući pasivno ono što se od nje očekuje. Zato se i može kazati da je njezina Marija Katić lijep primjer onodobne feministice koja se zalaže za ženska prava. Indikativan je u tome kontekstu sljedeći navod:

»O, prestani, prestani! Žena! Pa njegova žena. Znaš li da to sve ne znači ništa, da su to tek prazne riječi. Čija sam ja? Zar misliš njegova? Ne, Ana, nikada. Ja ne mogu biti ničija.« (str. 39)

Istodobno, ona na neki način protestira protiv samoga pojma ženskosti kao nečeg nepomičnog, dekorativnog, podložnog. Samo naoko takvi stavovi mogu zazvučati paradoksalno: boriti se za ženska prava, a buniti se protiv pojma »žena«. Ipak, Marija ne niječe vlastitu ženskost, ona je, dapače, priznaje, u njoj uživa, predaje se užicima koje joj tijelo kao ženi može pružiti. Ona pritom samo ne želi biti žena u onom smislu koji je toj riječi pridavan u to vrijeme, a zapravo oduvijek – ne želi biti žena koja bespogovorno prihvaća ograničenja koja je njezinu spolu odredilo društvo. Ona, jednostavno rečeno, želi biti žena koja bira jer to znači slobodu.

Čudnovata priča završava tragično: Marija poludi nakon poroda, a dijete, dakako kći, ostaje sa sestrom Anom, nositeljicom patrijarhalnoga principa kad je o položaju žene u društvu riječ. Tako roman ne pruža nikakva optimizma, naznaku boljih vremena za ženu. I dok je u *Uskrsnuću Pavle Milićeve* utjeha nađena u materinstvu kao smislu ženina života, dok se Pavla iznova rodila kroz sina, dok je na nekom drugom mjestu neka druga žena rodila kćer, »Jednu Pavlu Milićevu više na svijetu!«, kako kaže junakinja, dotle je *Čudnovata priča* gorka u zaključku. Tek rođeno dijete, to je »nova Marija«, valjda buduća nesretna buntovnica kao i mati joj koja, međutim, ništa nije uspjela promijeniti.¹⁷ Mara Ivančan izgleda nije vjerovala u tako skoru promjenu. Iako je Ljubomir Maraković hvalio njezine romane, ipak je jasno dao do znanja što o autoričinu svjetonazoru misli, čime je, držim, odrazio i onodobno vrednovanje pokušaja mijenjanja ustaljenoga reda. »U samoj podlozi životnoga gledanja« – kaže on – »ne mogu da se složim s autoricom. Njen moral se sastoji u eksperimentiranju na osnovi potpune slobode samoodređenja, i uza sve to što često spominje primjer i riječi Hristove ili aludira na izvjesne vjerske momente, ona je bez ikakvih obveza prema vjeri, bez koje se ovakvi problemi ne riješavaju. Možda joj je prava jezgra kršćanske etike tek malo ili nikako poznata; sudio bih to po tom, što nije nigdje agresivna, fanatična,

fronderka. Ona se iskreno i pošteno bori za jedan viši ideal. Dopuštajući, u samim pretpostavkama, i slobodnu ljubav i nevezani brak i razilaženje bez ikakvih obaveza, konačno ona čvrsto afirmira tezu, da u samom ljubavnom odnosu nije ni sreća ni riješenje života; da je majčinstvo poziv žene koja traži sreću u ljubavi i da je dijete zalog spasa u moralnim brodolomima. U tome bismo se, uz drugu motivaciju, mogli i složiti. Samo neka gđa. autorica promisli, šta bi bilo s malom Marijom, da nije iza majke slučajno ostala sestra Ana? Možda će uvidjeti, da je konačno jedino čvrsto riješenje tih problema pravi kršćanski brak sa svojom nerazriješivošću i svojom bogatom etikom o odnosu oca, majke i djece.«¹⁸

Na isti će način o *Čudnovatoj priči* suditi i Antun Barac. On će i izravno reći da priča Mare Ivančan proizlazi iz života, da je pisala o onome što je ženu u to doba mučilo, pa ipak, uza sve priznavanje plemenitosti stavova iznesenih u knjizi, isticanje kako se autorica »s mnogo zamaha, iskrenog osećanja poezije, brutalne otvorenosti, doista neobične sa ženske strane« zauzima za mijenjanje položaja žene u društvu, ipak se daje do znanja kako je riječ o fantaziji teško ostvarivoj: »Knjiga nosi više znak protesta, znak pobune u žene, kojoj savremeno društvo otima pravo na njezinu prirodnu funkciju, materinstvo, ili joj s druge strane tesnogradni brak ubija svu poeziju života i samostalnog stvaranja. (...) No predmet, koji je gđa. Ivančan načela, postaje sve aktuelniji i kod nas, sa sve većim brojem neudanih radnica, učiteljica, činovnica. Koliko nenaslušanih krikova, trzaja, jauka i protesta izvire svaki dan, svaku noć iz ustiju tisuća stvorova, osuđenih na vegetiranje, koliko uzaludnog hvatanja zračnih fantoma od ruku, koje bi htele da drže nešto živo i blisko. 'Čudnovata priča' je takav jedan protest, koji je vredno da se čuje i sa simpatijom sasluša – i ako u njega nema dosta snage, da uveri, kako je ispravan ovaj put, koji ona hoće da ukaže.«¹⁹

Iako dva napisa nisu dostatna za donošenje kakvih dalekosežnijih zaključaka, mislim da se iz njih ipak razabire kako su dvadesetih godina prihvaćani feministički stavovi. Već i sama činjenica da ni Maraković ni Barac nijednom riječju ne spominju feminizam – a to će biti, kako će se poslije vidjeti, karakteristično i za napise o romanu *Feminist* Velimira Deželića ml. – ponešto govori o nesklonosti društva promjenama takva tipa. Da, kao da govore spomenuti kritičari, sve je to lijepo, nisu te ideje loše, no, zar nije kršćanski brak (Maraković) ipak najbolje rješenje, zar ženina »funkcija« nije jedino materinstvo, zar sve te misli o ženinu oslobađanju nisu »zračni fantomi« (Barac)? Sagledani u takvu okruženju romani Mare Ivančan – makar i s prilično kolebljivim zaključcima – doista su morali naići

na sumnju i skanjanje, ponajprije zato što društvo očito još nije bilo spremno ženi priznati stanovite slobode nego ju je radije vidjelo tamo gdje je stoljećima smješтана – u legitimnom braku, u obitelji, među djecom, neobrazovanu, nezaposlenu mislima o tome da bi mogla promijeniti socijalni položaj, da bi samostalno mogla donositi odluke. Kad jedan činovničić u *Čudnovatoj priči* zaključi kako je feminizam »iluzija bolesnih živaca«, onda to nije ništa drugo doli opći stav koji su Maraković i Barac znali eufemistički, ali s istim značenjem, sažeti u »kršćanskoj etici« ili »zračnim fantomima«.

Pišući o romanima Mare Ivančan, Krešimir Nemeć će njezine stavove svesti pod pojam »meki feminizam«. ²⁰ Ta mi se odrednica čini prilično točnom. Jer, junakinje Mare Ivančan još su negdje na pola puta u pokušaju raščlanjivanja pozicije žene i njezinih sloboda. S jedne strane apelirajući na potrebu emancipiranja, pogotovo kad je riječ o materinstvu neovisnom o braku, ta će spisateljica prilično otvoreno zastupati napredne stavove, koje bismo danas – a zacijelo je tako bilo i u njezino vrijeme – nazvali feminističkima. S druge pak strane, u njezinu pripovjednom svijetu još su uvijek čvrsto ukorijenjene ideje o ženi ovisnoj o muškarcu, na neki način neslobodnoj izvan veze, ženi koja, konačno, smisao vlastita postojanja svodi na rađanje, majčinstvo.

3.

Fedy Martinčić (1902 – 1982) u književnosti se javila 1928. godine romanom *Njezina sudbina*. ²¹ Za temu svojega prvijenca uzela je sentimentalnu ljubavnu priču o ženi koja se – shrvana neuspjelim brakom – upušta u vezu s novim muškarcem, a poslije se za njega i udaje. Ipak, u trenutku kad sazna da joj je kći bolesna, odazvat će se »zovu materinstva« i vratiti u okrilje muža, premda zna što je tamo čeka. Riječ je, dakle, o ljubavnom romanu sa stereotipnim rasporedom akta (loš muž – uciviljena supruga – pažljiv i ustrajan ljubavnik) u kojemu se kuša razviti teza o ženi i muškarcu kao nepomirljivim svjetovima. Pišući o *Njezinoj sudbini*, Ljubomir Maraković primijetit će kako »u naše se autorice opaža trag toga u neobičnoj i smionoj slobodi, kojom se upušta u sensualno erotske detalje, i ako to nije kod nje jeftina frivolnost. Čovjek bi rekao prije, da se radi o nekoj eksaltaciji iskrenosti u paroksizmu strasti«. ²² No, suvremeni će čitatelj teško na stranicama Fedyna romana naći slobodnijih opisa. Tek u jednom, za ono vrijeme možda smjelom nagovještaju erekcije glavnoga junaka, opernoga pjevača Miroslava Ostojića, mogli

bismo prepoznati »sensualno erotski detalj«. U svemu ostalom to je roman posve čedan, u njemu se o tjelesnoj strasti Miroslava i Zosje Neničić progovara u aluzijama, a ženska je seksualnost pažljivo zaobiđena.

Knjiga *Njezina sudbina* danas može biti zanimljiva kao primjer kako se dvadesetih godina sudilo o muškarcima i ženama, a možda nam ponešto govori i o onodobnim razlozima raskida brakova, ako je, naravno, vjerovati Marakoviću koji će među ostalim zapisati da Fedy Martinčić »dobro tumači slom mnogih suvremenih brakova«. Ipak, tumačenje koje ona daje odveć je uopćeno, bračnu neslogu ponajprije vidi u nepomirljivoj razlici ženskoga i muškoga. Autoričina perspektiva pritom je silno zaoštrena i uvelike simplificirana: kad govori o ženama, govori o bićima koja istinski ljube, vjerna su, posjeduju kompleksan unutarnji svijet:

To je tajna, velika životna tajna ženine naravi. Ona po ljubavi postoji, ona po ljubavi živi, diše i uživa. Njoj je ljubav zrak, bez kojega ne bi mogla živjeti. Nesretna je onda, kada nije ljubljena, nesretna je onda, kada ne može da ljubi!²³

Muškarci su, međutim, samo osvajači, njih zanima jedino žensko tijelo (»Muškarac je rob ljepote ženskog lica i tijela; njegove misli iščezavaju pred nagonom, koji se budi besvijesno i zapovjednički!«, str. 186), kalkuliraju (»I u zbrci i poniženom osjećaju stida muškarčev je razum aritmetički računao«, str. 188), ironični su i cinični (»On, cinik, koji je ženu smatrao kao dodatak sebi«, str. 171), proračunati su i ne teže ostvarenju dubljih odnosa. Tako je, primjerice, Miroslav Ostojić ovako okarakteriziran na početku romana:

Smatrao je ženu kao neki dodatak sebi; bio je uvjeren, da ona živi, nada se i diše da može njemu – kao muškarcu, koji u životu aktivno sudjeluje – biti naslada, užitak, koji mu se daje kao nagrada za njegov rad. Nije joj zato priznavao nikakvih ličnih prava, nikakvog individualnog života, ciljeva i čežnja. (str. 8)

Za Fedy, muškarcima je egoizam prirodan, što će u romanu više puta ponoviti. Iz te osobine proizaći će i ostale muške karakteristike. U *Njezinoj sudbini* nema riječi o razlikama među pripadnicima istoga spola, svi su identični, na isti način posesivni i opsjednuti osobnom slobodom koju ponajprije dokazuju osvajanjem žena. »Vi me nećete razumjeti, jer ste muškarac« (str. 84), reći će Zosja i time definitivno odrediti granice vlastita razumijevanja spolova. I dok žene vole tiše, ali dulje, kod muškaraca je drukčije – muški požar je velik i jak, ali brzo dogori. Tu je temu Fedy Martinčić razvijala tijekom cijeloga romana, a pogotovo će se položaju žene u društvu, njezinim pravima, ograničenju sloboda – uz mnoge

eksklamativne lamente kako je užasno roditi se kao žena²⁴ – posvetiti u središnjem dijelu romana koji čine Zosjine dnevničke bilješke vođene tijekom više godina. Nemoguće je u tim dijelovima ne zamijetiti nesklad proistekao iz tendencioznosti sadržaja u njima iznesenoga i statusa glavnoga lika koji o važnim pitanjima sudi umom kakva mudraca, a riječ je tek o sedamnaestogodišnjoj djevojci! Pišući o *Njezinoj sudbini*, Stanko Korač je duhovito konstatirao kako je Zosja »mlada (svega 24 godine), ali je toliko preživjela kao da na leđima nosi biblijske godine«. ²⁵ Posljedica je to, dakako, autoričine nakane da što transparentnije prikaže »žensku dušu«, pretrese nepovoljan status žene i upozori na negativnosti ustaljene predodžbe o ženskim pravima. Inače, u spomenutim se dijelovima *Njezine sudbine* opširno raspravlja o svakovrsnom uskraćivanju sloboda, o tegotnostima koje proistječu iz spolne pripadnosti, o uređenosti svijeta po muškim pravilima u kojemu je ženi namijenjena posve pasivna uloga. Ogorčena raspoloženja zamjenjuje ushićenje u trenutku kad junakinja sretno Kazimira, »čovjeka svojega života»: osjetivši ljubav, ona će odjednom promijeniti stav o užasu ženskoga života i poradovati se udaji. Pritom Fedy kritizira žensko-muško vezivanje po bilo kojim drugim kriterijima, osim po zakonima srca. Kad diže glas protiv udaje – jedino što je ženi u životu zajamčeno – onda je to samo protiv braka kao »kupoprodajnoga ugovora«:

Tako ću ipak ispuniti tu prvu i posljednju stranicu svoga života: udat ću se! Jedino je ovo ženi u životu obećano. To je njeno pravo, koje joj nitko ne osporava. Udati se, kada navršiš devetnaest godina, isto je tako prirodno kako i umrijeti, kada navršiš devedeset. Tu je za ženu svaki početak, ali i skoro uvijek svaki svršetak. (str. 122)

Nedvojbeno da je u Zosjine bilješke autorica uplela mnoge stavove svojega doba o ranoj udaji, o nemogućnosti izbora bračnoga partnera, o ćudoređu kad je riječ o djevičanstvu i sl. Iznijela ih je zaoštreno, svagda podcrtavajući da je svijet u kojemu živi muški svijet, organiziran po regulama suprotnim ženskim očekivanjima, željama i nadama. Istodobno, ona će isticati važnost ljubavi u ženinu životu – za razliku od muškarčeva u kojemu ona ima posve drugo značenje – te će podržavati i udaju kao nešto pozitivno, samo ako je logična posljedica emocionalne povezanosti, a ne izvana nametnuta:

Ti si Zosja uzalud tugovala. Nitko ti nije rekao, da si žena zato, da budeš drugarica onome, koga ljubiš; da budeš mati njegova djeteta, koje će biti vaša nada i briga, da ćete u ljubavi stvoriti zajednicu ljepote i sreće. (str. 121)

Ne niječući brak, prirodno prihvaćajući majčinstvo, Fedy Martinčić će, međutim, cijelu priču oblikovati tako da se što jače istakne ženska postojanost i muška površnost. Ona će u fabulu uplesti stavove koji su se ponavljali u romanima s feminističkom tematikom napisanima prije *Njezine sudbine*, a koji će se ponavljati i poslije. Naime, ono što je već istaknuo Ibler, a osobito Mara Ivančan u *Uskrsnuću Pavle Milićeve*, što će se, konačno, provlačiti i kroz roman *Feminist*, prisutno je i u *Njezinoj sudbini*. Očito, materinstvo je središnji pojam u životu svake žene, to je njezina svrha i ispunjenje. Zanimljivo je pritom uočiti da u romanima, u kojima je moguće odčitati feminističke ideje, upravo ženski likovi inzistiraju na majčinstvu, videći u njemu ispunjenje. Tako će biti i kad je riječ o Zosji. Baš poput Pavle Milićeve, i ona će uskliknuti: »Sve ću darovati djetetu, u kojemu će moj život nanovo oživjeti!« (str. 114) Ta će se konstatacija ponoviti više puta u romanu, uvijek s uzvišenim prizvukom:

Samo je jedna ljubav istinska: ljubav za dijete, koje je pod srcem nosila, dojila, brinula se za nj, gledala kako raste, kako iz male gvalice mesa postaje razumno, brbljavo čedo: sva njena radost i nada! (str. 181)

Samo jedanput pojavit će se rezignacija, materinstvo će biti pomalo ironizirano i svedeno na jedino što žena treba ostvariti u životu, njezinu jedinu svrhu:

Ispunila sam svoju žensku zadaću; dala sam životu jedan plijen više: svoje dijete. (str. 141)

Te rečenice i nehотиčno sjećaju na završetak *Čudnovate priče* Mare Ivančan, također gorak, neovisno o činjenici da je riječ o svojevremenom činu rađanja izvan braka kao buntu protiv društvenih konvencija. No, kad je riječ o majčinstvu, Fedy Martinčić očito drži da ono nema veze s nasiljem, dapače, riječ je o potvrđivanju žene, to nije izraz njezine poniženosti. Ma koliko Fedy Martinčić bila agresivna u ilustriranju teze o muškoj dominaciji i ženskoj podčinjenosti, o muškom zlu i ženskoj dobroti, o nemogućnosti komunikacije među spolovima, ona će, poput svih autorica i autora koji su se bavili rečenim problemom, upravo u materinstvu vidjeti ne samo smisao života, već i neku vrstu utjehe: u maskulinom svijetu ženu umiriti može tek dijete. Konačno, ne treba zaboraviti da će junakinja romana *Njezina sudbina*, razapeta između velike ljubavi prema Miroslavu i osjećaja prema kćeri Vesni, izabrati potonje. Nadalje, Fedy Martinčić će vrlo kritički govoriti o uskraćivanju naobrazbe. Tu će temu ekstenzivnije obraditi tek Velimir Deželić ml. u *Feministu*, no srest ćemo je već u Iblerovoj *Zori*, a i u *Čudnovatoj priči* Mare Ivančan. S tim je, dakako, povezano i pitanje udaje kao jedine mogućnosti ženina

opstanka. Nedvojbeno, riječ je o važnom problemu koji nije mogao biti mimoiden ni u romanima koji su pretresali feminističke teme. Jer, kad zdvaja nad svojom sudbinom, Zosja će jedan od razloga neslobodi vidjeti upravo u izostanku naobrazbe, što znači zaposlenja i samostalnoga stjecanja prihoda. Doduše, Fedy Martiničić o tome neće govoriti tako izravno kao što će poslije činiti Deželić, ali je iz nekih dijelova romana razvidno da je obrazovanje ženskoga svijeta bilo bitan dio feminističkoga svjetonazora:

A možda sam katkada i požalila, što mi majka nije dala, da naučim barem nešto; da postanem samostalna! (str. 21)

Osjećam da me misli umaraju; htjela bih da ih iskoristim u nauku, koji bi sputao moju nemirnu i nezadovoljnu narav, ali jer sam žena, majka kaže, da mi nauk nije potreban, jer se moram udati. (str. 103)

Da sam barem sve ovo mogla reći majci, kad mi je na moju želju, da me dade u školu ili na kakavgod posao, odgovorila: »Ti si žena, trebaš da se udaš, i tako dalje« – bilo bi toliko zlo spriječeno. (str. 142)

Možda bi se iz tih navoda moglo oprezno zaključiti da je ženskoj naobrazbi na putu stajao i jedan dio starije ženske populacije. Bit će valjda da se upravo dvadesetih godina oblikovala nova generacija žena koja je kušala prekinuti s nazorima svojih majki. Konačno, ne treba zaboraviti da je u Deželićevu romanu *Feminist* – o čemu će poslije biti više riječi – upravo majka čuvarica patrijarhalnoga morala koji pretpostavlja da jedino brak ženi može pružiti mogućnost afirmacije.

Iako je roman *Njezina sudbina* apologija žene i nesmiljena kritika muškoga svijeta, ipak će u jednome trenutku izrazito feminističke stavove iznositi glavni muški lik.²⁶ Doduše, teško je procijeniti je li u Miroslavovim razmišljanjima o neravnomjernoj raspodjeli slobode kad je o spolovima riječ, osobito o prepuštanju potrebama tijela, Fedy htjela naglasiti mušku opsjednutost erotikom ili je možda govor o tome aspektu ženina života svjesno dodijelila muškom liku, držeći da bi bilo neprilično da o tome govori dama. Budući da je kroz cio roman isticala ženinu duhovnost, budući da Zosja neprekidno niječe predavanje tjelesnim uživanjima radi njih samih, bez nekih dubljih osjećaja te da je Fedy zapravo zaobišla pitanje ženskih spolnih potreba – iako će na jednom mjestu reći da se Zosja iz mirne žene pretvarala u »divlju ljubavnicu, koje su želje bile nezasitne, a strast uvijek jednako vruća« (str. 164) – nije nevjerojatno pomisliti da je autorica spomenuto pitanje riješila tako što je o njemu progovorila neizravno, rekao bih izokola. Iako je o tome na mnogo otvoreniji način pisao Ibler u *Zori*, a donekle i Mara Ivančan u

Čudnovatoj priči, ipak su procjene koje iznosi Fedy Martinčić zanimljive i svakako ulaze u korpus feminističkih teza o slobodnoj ženi:

Zar Zosja počinja kakav grijeh odazivajući se nagonu duše i tijela? Udata je! Hm! Koliko oženjenih muškaraca čine takove grijeha na najgnusniji način! Pak? Nikome ne dolazi u pamet, da ih za to prekori. Odvraćaju li nju samo neznatne ljudske predrasude ili čistoća duše i osjećaja? Ako je od toga odvrću samo predrasude, onda je ipak sitničava. Što su predrasude? Zabava glupaka, koji ne poštuju slobodu i kojih misao i razum funkcionira po određenom pravilu i sistemu životnog sata. Sve to ne bi smjelo imati nikakvog prava na čovječiji moralni život. Svak je kovač svoje sreće! Taj muž, ako nije podstrekač, onda je sigurno temelj svega, što će se ogriješiti o taj zid nepogrešivih ljudskih pravila. Zar čovjek može zabraniti kiši da ne pada, suncu da ne sija i svojoj duši da ne osjeća?! Ako muškarac ne stavlja nikakvih prepreka pred svoje nagone, zašto da ih stavlja žena? Kaže mi Zosja: »Da li biste to isto svojoj ženi rekli?« To je baš ono! Mi filozofiramo, ali uvijek na račun drugoga; kad se o nama radi, onda bismo htjeli, da su verige još čvršće, lanci sigurni i tako dalje, ali naravski opet samo oko žene. Sebi prisvajamo sve, što njoj oduzimamo. Mi smo ženi sašili odjeću, kako smo sami htjeli i mislimo, da je to naše apsolutno pravo. Ona je primila; dakle polovica je krivnje i na njenoj strani! Mi joj oduzimamo sve, kad nam se prohtjedne; bacamo jedne na jednu, druge na drugu stranu i ako smo mi svi svrstamo na jednoj. Mi pitamo: »Ženo, što si radila u prošlosti?« – ali joj zatvaramo usta, kada ona nas upita: »A zašto mi donese ostatke prošlosti?« Stavimo joj verigu oko ruke i vičemo: »Sada si moja; tvoje je tijelo i duša po zakonu i moje tijelo, i tako dalje... (str. 90-91)

Roman *Njezina sudbina* primjer je feminističkoga romana s vrlo zaoštrenim tezama o sukobu spolova. On upravo vrvi pojmovima »žena« i »muškarac«, s njihovom jasnom polarizacijom i pripadajućom aksiologijom. Fedy Martinčić nedvojbeno je pobornica ženskih prava i sloboda koje je literarnije izložila od, primjerice, Janka Iblera, a opsežnije od Mare Ivančan. Ipak, za razliku od potonje, ta se autorica odlučila za sasvim konvencionalnu, ponekad izrazito sentimentalnu naraciju, s mnogo patosa i velikih riječi.²⁷ Tek, interpolacija Zosjina dnevnika retardira glavnu fabularnu nit, služeći zapravo kao objašnjenje njezina lika, geneze Zosjinih stavova o ženama i muškarcima. Istodobno, u tim je dijelovima autorica iznijela mnoge feminističke misli suprotne tadašnjem razumijevanju ženina položaja u društvu. No, kao i u sličnim primjerima, i njezina je knjiga prožeta pesimizmom, a takav je i kraj koji vodi zaključku da za ženu sreće nema: »Učinilo

joj se, da s tim sunčanim zrakama zalazi sve, što je u njezinu životu bilo lijepo, svijetlo i važno.« (str. 200) Tek, utjeha se možda može pronaći u majčinstvu kao jedinoj postojanoj točki ženina života. Priznajući Fedy Martinčić talent, Dunja Detoni-Dujmić neće zabašuriti činjenicu da je ta književnica u zaključcima ponekad paradoksalna i cinična,²⁸ što će reći da je njezin feminizam dijelom sličan feminizmu Mare Ivančan koja također radikalno odbacuje mogućnost žensko-muške komunikacije i mirenja suprotnih svjetova. No, valjda je *Njezina sudbina* morao biti takav roman. Taj »čitki ljubić« (D. Detoni-Dujmić), koji teško da će uzbuditi suvremenoga čitatelja, upravo se zbog odabrane teme morao survati u ponor silnih pojednostavnjenja, ponekad posve banalnih objekcija i zaključaka,²⁹ ne bi li se upozorilo na potrebu mijenjanja ženina statusa. Otuda valjda nemilosrdan ton u priči o »čudnoj borbi s drugim spolom«, kako kaže sama Fedy. Iako u njezinoj interpretaciji ta borba ne završava sretno, a cijela se priča utapa u činjenici »ženske pripravnosti na kompromis građanskoga braka«,³⁰ iako se sve odgađa za neka bolja i sretnija vremena, ipak držim da je feministička misao Fedy Martinčić – na trenutke besmisleno isključiva i mrzovoljna – važna u procesu unapređenja ženskih sloboda.

4.

»Nadarenost? Osobito nadarenost žena, to ti je vrlo problematična stvar... tako bar tvrdi znani naučenjak Weininger, pa nema razloga, da mu ne vjerujemo. I još nešto! Tko bi znao do čega će dovesti to preveliko žensko studiranje i takmičenje žena s muškarcima...«³¹ Eto, tako će razmišljati jedan odvjetnik, naobražen čovjek, otac Željka Iličića, glavnog junaka romana *Feminist* Velimira Deželića ml. (1887 – 1976). I dok se u romanima Janka Iblera, Mare Ivančan i Fedy Martinčić Otto Weininger ne spominje, iako fabule niječu njegove stavove o inferiornosti žene i njezinoj opsjednutosti seksualnošću, dotle je učenje toga bečkog znanstvenika izravno uvučeno u tkivo Deželićeva romana i predstavlja, makar i krhku potvrdu da se knjiga *Spol i karakter* čitala u Hrvatskoj, a u Deželićevu slučaju bila na neki način motivacija nastanku romana. Jer, kazat će Weininger, žena ne posjeduje nikakav odnos prema etici i logici, ona nema apsolutnoga Ja u sebi pa prema tome ne može biti ni genijalna. Čak ako se i pojavi talentirana žena, ona to može zahvaliti onom muškom u sebi. Tako se, poručuje Weininger, u stvaranju najviše može očekivati od muškobanjastih žena.³²

Zanimljivo je pritom uočiti da kritičari koji su pisali o *Feministu* nisu obraćali pozornost na prisutnost toga imena u Deželićevu romanu, kao i na mogućnost povezivanja ideja iznesenih u njemu s Weiningerovim učenjem. Također, iako je naslov morao pobuditi pozornost, makar i u odnosu na prijašnje Deželićeve romane, odreda s povijesnoreligioznom temom (*Sofiju odabra*, 1927; *Sedam puta udarani*, 1928), onodobne »profesionalne čitatelje« zanimali su drugi aspekti romana. Tek, Stjepan Devčić će reći da *Feminist* izravno korespondira s onim što je već i u njegovu naslovu jasno istaknuto: »Zapravo ta njegova nastojanja imadu korijen u onoj svjetlosti, u onom snu, koji nosi u sebi t. j. osvijestiti ženu, probuditi njezinu ličnost, oduhoviti tjelesnost. Podići duh žene, da ne bude samo predmet kućanstva, već da i duhovno i intelektualno sarađuje sa muškarcem. On tu zapravo dolazi u kontakt sa strujom 'feminizma', t. j. slobodarskog pokreta za emancipaciju žene«. ³³ Stjepan Hrastovec pak glavnu temu vidi u jednom od, kako kaže, »najkrupnijih zala modernog društva«, a to je razvod.³⁴ Feminizam uopće ne spominje, nema riječi o zalaganju za osviještenu ženu koja se sama uzdržava, a neće o tome biti riječ ni u napisu Ive Kozarčanina. Onodobni kritičari u romanu su zapažali, čini mi se, rubne njegove teme, dok su onu glavnu – ženino osamostaljenje – nekako potiskivali. Devčić (čiji se prikaz prvi pojavio) *Feminista* vidi u perspektivi problema koji su snašli generaciju iza koje je Prvi svjetski rat i koja, u vremenima rušenja starih ideala, jednostavno gubi orijentaciju³⁵ te je zato u romanu sve »gorko, gorko kao i ovaj život, kao ovi mutni poratni dani«, Kozarčanin mnogo redaka posvećuje glavnome junaku Željku Iličiću kojega nitko nikad nije volio pa on, zapravo, cijelo vrijeme traži ljubav,³⁶ dok Hrastovec, kako je rečeno, roman svodi na problem razorena braka i posljedica koje zbog toga trpe djeca. Ipak, sva su se trojica u jednome složila: *Feminist* je iznimno životan, topao lirski roman.³⁷ Poslije će, međutim, Deželićevo djelo biti slabo ocijenjeno: Stanko Korać ga spominje tek po naslovu, ono za njega nema umjetničke vrijednosti,³⁸ dok će Krešimir Nemeć uočiti nedostatak ozbiljnije psihološke motivacije – o čemu je već govorio Kozarčanin – te bezizražajne unutarnje monologe i dijaloge.³⁹ Takvi su zaključci razumljivi – *Feminist* je roman s tezom. Motreno kulturološki, Deželićevo je štivo ipak zanimljiva pojava, ne samo zbog tematske inovativnosti nego ponajprije zato što su u njemu zastupane napredne ideje o ravnopravnosti spolova, ponajprije o ostvarivanju ženine afirmaciju izvan obitelji.

Pravnik Željko Iličić, shvativši da je netaleantiran, da sporo i teško uči, odlučuje, unatoč vlastitu siromaštvu, iz Rakitja izvući bolesnu sestru i omogućiti joj, jer je

riječ o pametnoj i bistroj djevojci, daljnje školovanje. Spreman je žrtvovati se, potisnuti sebe, a mogućnost dati nekome tko može napredovati. Već samim naslovom romana, a potom i romanesknom fabulom, Deželić će utjeloviti tezu da žena ima pravo na naobrazbu kojom će oblikovati vlastiti značaj. Takva, učena žena za njega je subjekt koji ne ovisi o muškarcu i čije se vrijednosti ne iscrpljuju samo stupanjem u brak. Zato izrijezom kaže:

– Zato ne, jer ne vjerujem, da Ljiljana, da žena, ne bi bila sposobna da bude... subjekt. (str. 93-94)

Zapravo, patrijarhalne stavove u romanu zastupa Željkoova majka koja kćerkinu sudbinu vidi jedino u braku. Ona će reći:

– Reci Ljiljani neka pomisli, kako će njoj danas sutra biti strašno *samoj* na ovome svijetu. Rekao si, da će Ljiljana biti *profesor*, ali odgovori ti njoj na to, da će je jednoga lijepoga dana sve njezine *učene knjige* ostaviti na cjedilu, jer žensko srce nije stvoreno za učene knjige. I najvećma joj reci to: da je nikakav profesorski ni doktorski naslov ne će očuvati od sramotnoga žiga *stare gospođice*. Da, sve joj to reci, i još više! (str. 93)

Suprotno zastarjelom majčinu nazoru – kakav su inače zastupale neke udane žene u romanu Mare Ivančan *Čudnovata priča* – Iličić drži kako se talent treba njegovati neovisno o spolnoj određenosti. Za njega žena nije ničije vlasništvo, nju se ne može odabrati, njezina renta i miraz mogu biti tek njezina plaća svakoga mjeseca. Upravo zbog takvih stavova Željko je feminist, on brani prava žena na samostalnost, a to ženi, drži on, osigurava školovanje i mogućnost zarade. Za Deželića, žena je ravnopravna muškarcu, između njih, barem kad je riječ o pravima na školovanje i napredovanje u struci, nema razlike. U takvoj se perspektivi Željko Iličić pokazuje kao primjer nove generacije mladih ljudi koji pokušavaju raskinuti sa starim pogledom na svijet i promijeniti uvriježeno mišljenje o ženskoj podčinjenosti. Uporište za takvo razmišljanje autor nalazi jedino u inteligenciji koja jednome spolu nije dodijeljena u većoj mjeri nego drugome. Implicitno polemizirajući s Weiningerovim stavovima, Deželić će na jednome mjestu zapisati:

Onaj mladi Nijemac, filozof, što ga je otac citirao protiv žena, također je čovjek bolesne mašte, i poludio je. (str. 30)

Držeći stav o ženama kao netaleantiranim bićima nečim nazadnim, plodom poremećene mašte, Deželić je razvijao fabulu *Feminista* tako što je, s jedne strane, isticao mušku afirmaciju ženine vrijednosti, a to je velika novost u hrvatskoj proznoj produkciji onoga vremena, dok se istodobno suprotstavljao Weiningerovu stavu

o muškobanjastim ženama u kojih se, mada je i to rijetko, može pojaviti iskra talenta. Zato je Ljiljana u romanu prikazana kao biće lijepo, nježno, krhko, upravo ženstveno, ona nipošto nije »mužača« kojoj su uskraćeni plemeniti uresi njezina spola. Pritom, ona pokazuje i sklonost knjizi pa je doista grijeh da joj se, zbog uskogrudnih nazora o spolovima, uskrati mogućnost razvijanja talenta. Razloge svojega stava Iličić objašnjava ovako:

– »Kućanica«? A zašto da muškarac drugoga ili trećega reda ne bude »kućanica« ženi, koja je darovitija od njega? – Ova mu se misao ipak činila smiješnom, pa ju je potkrijepio: – Tko bi prigovorio, kada bi se na primjer kemičarka gospođa Curie, slikarica Käthe Kolwitz ili spisateljica Selma Lagerlöf udala za kakvog bankovnog činovnika, pa utrošila sav svoj život u brizi za ono, što će ovaj pojesti i spremajući mu sobe i krpeći čarape? A da taj čovjek postane »kućanica« svojoj genijalnoj ženi? Ej, bruke! (str. 36)

Osim što je roman očito pisao izazvan tezama Otta Weiningera o ženi nesposobnoj dovinuti se do kreativnosti kakva je karakteristična za muškarca – pritom zaobilazeći stav o ženi svedenoj isključivo na seksualni nagon – Deželić je u roman upleo još jednu temu, usko povezanu s temom ženske darovitosti. Riječ je o zapošljavanju što je, sudeći barem po završnom dijelu romana *Feminist*, tada bilo aktualno pitanje. Ne želeći donositi ishitrene zaključke, držim ipak da Deželićev roman zrcali ponešto od onodobnoga mišljenja kako je ženama mjesto samo u obitelji te da svaki pokušaj mijenjanja takva stanja može dovesti do tragičnih posljedica, ponajprije za žensku čeljad. Dapače, pokušaj penetriranja u društvo zaposlenih muškaraca doveo bi do mijenjanja socijalnoga reda, čak narušavanja klasne raslojenosti. Kako sam Deželić kaže: »Izlijetati iz svoje socijalne sredine i uzlijetati nad svoju društvenu razinu, u tome je sva *tragična krivnja*.« (str. 102) Čini se, dakle, da je pitanje ženskoga školovanja i zapošljavanja zadiralo u samu strukturu tadašnjega društva koje se nužno mijenjalo.⁴⁰ Tomu su zacijelo pridonosile i feminističke ideje koje hrvatskome čovjeku dvadesetih godina prošloga stoljeća nipošto nisu bile nepoznate. I, kao što je Mara Ivančan u *Čudnovatoj priči* izravno govorila – iz perspektive muškoga lika – o feminizmu kao hiru, »iluziji bolesnih živaca«, tako će to biti i u Deželićevu romanu. Naime, i u njemu je feminizam okarakteriziran kao suvremeno zlo (str. 104), a jedan će od sporednih likova žestoko napasti ženin pokušaj samostalnoga zarađivanja za život, s čime je, dakako, povezan i pojam slobode te odlučivanja:

– I kako su se ženskinje ugurale u naše urede, da tu otkucavaju spise, ne trudeći se nimalo da razumiju, što prepisuju (jer tipkajući misle na svoje kavalire

i zabave), tako žene misle, da je svaki uredski posao lagodan. I one već jurišaju na viša i najviša mjesta. I vidjet ćete i doživjeti, što ja vama sad kažem! Ženskinje će se dogurati i do mjesta konceptualnih činovnika i referenata i svakuda, da nas Bog sačuva! A znate li, što će se onda dogoditi? Ženskinje će prestati poštivati muški posao i mušku glavu. One već sada hoće biti ravnopravne i obući hlače, zato bi trebalo sve to zabraniti i ugušiti zarazu u zametku! (str. 105)

Već i pogrdni atribut »ženskinje«, a definiranje feminističkoga zauzimanja oko ravnopravnosti spolova kao »zaraze«, ponešto govore o atmosferi razvijenijih hrvatskih gradova u koje su ideje o ženskim pravima nedvojbeno prodirale pa imale i zagovarateljke. Pritom je strah od feminizma bio strah od gubitka muške dominacije, jedan, rekao bih, posve iracionalan strah uskraćivanja autoriteta, a u svakom slučaju tvrdokorno ustrajanje na očuvanju ustaljenih vrijednosti kad je o podjeli muško-ženskih kompetencija riječ. Velimir Deželić pripovijedao je upravo o tome. I, ma koliko njegova knjiga bila potaknuta Weiningerom, ona je istodobno imala sjedište i u hrvatskoj stvarnosti rečenih godina. U svakom slučaju, *Feminist*, mislim, dobro potkrepljuje tvrdnju kako se jedan tijek hrvatskoga romana bavio aktualnim pitanjem feminizma te da se upravo na stranicama romanā raspravljalo o problemima koji će, barem kad je o domaćim prilikama riječ, postati predmetom teorijske artikulacije mnogo desetljeća poslije. No, već tada, dvadesetih godina, imamo niz proznih knjiga, doduše slabije umjetničke vrijednosti, u kojima se jasno zrcale pokušaji mijenjanja položaja žene u društvu. Konačno, sam je Deželić dao neku vrstu definicije feminizma. On kaže:

– Gospodine Iličiću! – pozvala je gospojica daktilografkinja u pomoć Željka, – ta vi se bar gradite feministom, ne ćete li zar reći ni jedne dobre riječi u našu obranu?

Željko se trgnuo:

– Ja ne znam, gospođice, bi li me feministkinje priznale feministom. Jer ja pod feminizmom ne razumijevam, da bi žena trebala pušiti, polaziti kavane, slobodno hodati s mladićima, da ne navodim ono ružnije. Ja feminizam držim nečim mnogo punijim sadržaja, nečim višim i više ženskim i lijepim... (str. 105-106)

Ne umanjujući vrijednost romanā Mare Ivančan, posebno njezine *Čudnovate priče*, koja mi se ipak čini domišljenija u stavovima od *Uskrsnuća Pavle Milićeve*, ipak držim da je najfeminističkiji roman onoga vremena napisao Velimir Deželić. Njegov *Feminist* sadrži možda najartikuliranije misli o ženskim pravima i slobodama, osobito kad je riječ o pravu na naobrazbu i profesionalni napredak.

Polazeći od pretpostavke da među ženama i muškarcima nema nikakve razlike kad je riječ o raspodjeli razumnosti, on će se zalagati ne za »ženu u hlačama« nego za ženu koja gradi život oslanjajući se jedino na nadarenost i znanje koje joj može omogućiti neovisnost i izvan muškoga zagrljaja. I dok se Pavla Milićeva još uvijek osjeća sigurno samo u muškome okrilju (»Snuždena sam kao prestrašena lastavica. On je naslućivao moju tjeskobu i privinuo me na svoju grud. Kako je na njoj bilo toplo i sigurno!«, str. 58), a jedinu svoju svrhu vidi u majčinstvu, i dok Marija Katić osobnu slobodu doživljava kao pomalo apstraktan izbor, ponajprije izbor izvanbračne trudnoće, u svakom slučaju kao čin koji prkosi ustaljenim nazorima, dok glavna junakinja romana *Njezina sudbina* Fedy Martinčić potapa sve nade o sreći i ljubavi, vraćajući se bolesnoj kćeri i mužu kojega ne voli, dotle se kod Deželića žena pojavljuje sa zahtjevom na nešto posve prirodno – učenje i rad. Uopće ne nijećući brak kao instituciju, podižući glas samo protiv tretiranja žene kao »najpodložnijega vlasništva« koje muškarac bira i po kojemu ona stječe sigurnost, Deželić će se ponajprije zalagati za žensku slobodu koja treba i može biti ostvarena samo ako se ženi omogući isto ono što je omogućeno muškarcu. Mara Ivančan svoj prvi roman završava gotovo ekstatičnom apoteozom majčinstva, drugi rezignacijom, a na sličan će način okončati i priča Zosje Neničić koja ogorčeno zaključuje da »čovjek nije nikad sretan i ne može nikada da bude« (str. 199), premda žena kakvu-takvu utjehu može pronaći »u obliku dužnosti, koju mora ispuniti«, što će reći majčinstvu. U *Feministu* pak otvara se perspektiva boljih vremena: san Željka Iličića da sestri omogući slobodu školovanjem nije samo njegova puka tlapnja, riječ je o naporu koji jalovo ne gasne u sudaru s otporom društva:

A ono... o mome studiju... to nijesi ti Željko *izmislio*. To je istinska moja, velika, živa i jedina životna želja... Tek što si ti brate u temelje moga studija ugradio suviše mnogo svoga zdravlja i života. (str. 112)

5.

Zbog razmjerno velikoga broja knjiga o ženskome pitanju, zbog načina na koji se u njima o ženi govorilo, zbog otvorenoga otpora tezama Otta Weininger, zbog, konačno, izravnoga tematiziranja pojma »feminizam«, sklon sam vjerovati da nije riječ o usputnom fenomenu nego refleksiji onodobne društvene zbilje. Janko Ibler, Mara Ivančan, Fedy Martinčić i Velimir Deželić književnim su sredstvima

uobličavali ono što je u njihovo doba bilo aktualno, iznoseći u svojim romanima izrazito moderne stavove. Ako zanemarimo pomalo bizaran tretman ženskoga libida u romanu *Zora*, već sama činjenica da se otvoreno progovorilo i o tomu aspektu ženina života čini mi se važnom. Doduše, Iblerova naglašena didaktičnost, njegova želja da bude ponajprije prosvjetitelj koji dijeli savjete o zdravu i korisnu životu, ugušila je literarnost romana. Ipak, oblikovanje Zorina lika kao razumnog, aktivnog, naobraženog bića, svakako je važan pomak u odnosu na uvriježen stav o ženinu društvenom položaju. Mara Ivančan pak neće biti tako otvorena kad je o ženskoj seksualnosti riječ, no njezine misli o samostalnoj ženi koja prirodno prihvaća nagoni dio vlastita bića, njezino zalaganje za jednak odnos prema ženama koje su rodile izvan braka s onima koje su to učinile u bračnoj zajednici, za ono su vrijeme bile i te kako napredne. Konačno, Deželićevo izravno referiranje na besmislenost Weiningerovih zaključaka o ženskoj netalentiranosti, njegovo zalaganje za ženska prava u smislu institucijskog obrazovanja, zaposlenja i zarađivanja za život, dakle za ženu kao subjekt, a ne muški atribut, posve su moderni, a ne treba dvojiti da su u vrijeme kad su izneseni bili avangardni u odnosu na prevladavajuće mišljenje o ženskoj emancipaciji.

Bez namjere da se donesu neki čvrsti zaključci, a sudeći po analiziranim romanima, biti feministica dvadesetih godina značilo je, otprilike, ovo: osviještena žena vodi računa o vlastitoj seksualnosti (*Zora*), ona prihvaća spolnost kao prirodni dio vlastita bića i želi udovoljiti svojim nagonima (*Čudnovata priča*), brani pravo na materinstvo izvan braka (*Čudnovata priča*), želi se obrazovati i raditi, biti financijski neovisna o muškarcu (*Njezina sudbina*, *Feminist*), želi biti slobodna i realizirati se i nekako drukčije, a ne samo kao odgojiteljica djece. Ipak, u materinstvu se još uvijek vidi važna, ako ne i jedina svrha ženskoga bića: tako je to u Iblerovoj *Zori*, u *Uskrsnuću Pavle Milićeve* i *Čudnovatoj priči* Mare Ivančan te *Njezinoj sudbini* Fedy Martinčić.

Ostavlajući po strani literarnu kvalitetu navedenih romana, mogu tek reći da se dvadesetih godina prošloga stoljeća na stranicama hrvatskoga romana živo raspravljalo o feminizmu. No, mislim kako je važno naglasiti da se za ženska prava tada nisu borile samo žene, činili su to i muškarci, u čemu vidim znak demokratizacije i liberalizacije hrvatske kulture.

BILJEŠKE

¹ Feminizam pripada skupini tzv. »termina indikatora«: teško je dati njegovu preciznu definiciju, a ipak svi intuitivno znamo o čemu je riječ. Tzv. »osvijesteni feminizam«, odnosno feministička kritika kao kulturnopovijesna kategorija, teorija, a možda je najbolje reći ideologija, počela se artikulirati kasnih šezdesetih godina prošloga stoljeća, da bi – kako primjećuje Vladimir Biti – osamdesete donijele »višu teorijsku razinu« (*Pojmovnik suvremene književne teorije*, Matica hrvatska, 1997, str. 87). Iako feminizam u navedenom smislu treba razlikovati od feminizma kao emancipacije koju nije pratilo i teorijsko osmišljavanje problema, u radu ću rabiti spomenuti pojam, i to zato što se feminizam izriječkom spominje u nekim od ovdje interpretiranih djela, jer je feminizam značenjski gibljiva odrednica, jer je, konačno, dovoljno široka i može obuhvatiti sve oblike osamostaljenja žene. U tome se smislu zapravo oslanjam na tumačenje feminizma koje je dao David Macey: »Although feminism, which became one of the most important forces in twentieth-century politics and thought, can take many different forms, its common core is the thesis that the relationship between the sexes is one of inequality or oppression.« (Premda feminizam, koji je postao jedna od najvažnijih snaga u politici i misli dvadesetoga stoljeća, može preuzeti različite oblike, u njegovoj je osnovi teza da u odnosu među spolovima vlada nejednakost i tlačenje.) *Critical theory*, Penguin books, 2000, str. 122.

² Zanimljivo je kako je Artur Gerber, Weiningerov bliski prijatelj, branio Weiningeru od optužbi da je ženomrzac: »Objasniti Weiningeru kao ženomrscu, to znači: razumjeti ga savršeno pogrešno kao čovjeka. Jer njegov antifeminizam bio je upravo ono suprotno mržnji, čak i kad su rečenice koje je pisao, tako zvučale. Otto Weininger *nije mogao mrziti!* Njegovom dušom vladao je jedan nadljudski osjećaj, a to je bila ljubav. Ljubav za sve ljude, za biljke, za životinje; ljubav za sve pojavnosti svijeta! Njegova ljubav obuhvaćala je sve, ništa joj nije moglo promaknuti. Tko tvrdi suprotno, taj ni u onome krajnjemu nije prema Ottu Weiningeru pravedan. Na čitavom svom putu nisam naišao ni na jednog drugog čovjeka koji bi bio sposoban *samo* za ljubav kao što je to bio on; ni jednoga čije bi srce toliko do kraja bilo puno ljubavi kao što je bilo njegovo. Tko to srce ne bi odbacio, taj je bio okružen njegovom ljubavlju.« Artur Gerber, *Ecce homo!*, s njemačkoga jezika preveo Dubravko Torjanac, Dubrovnik, 4, Dubrovnik, 1999, str. 199.

³ *Pol i karakter*, prevela Irma Šosberger, Književne novine, Beograd, 1986, str. 150.

⁴ Otto Weininger, *Pisma*, Dubrovnik, 4, str. 238.

⁵ (Vinko) Jurković, *Zora Iblerova*, Hrvatska prosvjeta, 7, Zagreb, 1920, str. 247.

⁶ Janko Ibler, *Zora*, Zabavna biblioteka, knjiga 159-160, uredio Nikola Andrić, Zagreb, 1920, str. 118-119.

⁷ *Uskrsnuće Pavle Milićeve*, Roman u tri dijela, Tisak i naklada St. Kugli, Zagreb, s. a. (1923), str. 51.

⁸ Emilija Kovač primijetila je kako se polemike u romanima Mare Ivančan zbivaju u odsutnosti protivnika: »Tekst je bridak, izravan, jasan i povišenoga tona, kakav i mora imati polemička provokacija, uspostavlja konfliktni odnos prema temi – za i protiv, ali argumentacija nije razvijena. Deklarativan je i dogmatičan, isključiv, mišljen monološki,

a ne dijaloški: sugovornik je isključen, pretvoren u bespomoćno 'oni' koje se ne može braniti jer i ne zna da je optuženo. Protest nije viknut kao izazov nego šapnut kao tajna pa postiže, upravo tim isključivanjem drugog, određeni 'minus-efekt', ne razvija se argumentacijom već splašnja u glasu srca.« *Modernizam u djelu Mare Ivančan*, Kolo, XII, 3, Zagreb, 2002, str. 18-19.

⁹ *Novi pripovjedači: Mara Ivančan*, Hrvatska prosvjeta, XII, 1, Zagreb, 25. siječnja 1925, str. 29. Isto u knjizi *Novi pripovjedači*, Hrvatsko knj. Društvo Sv. Jeronima, Zagreb, 1929, str. 44.

¹⁰ Dunja Detoni-Dujmić, koja je prva opširnije pisala o prozama Mare Ivančan (*Mara Ivančan ili poroci avangarde*, Republika, 3-4, Zagreb, 1996, str. 167-171), istaknut će slaba mjesta *Uskrsnuća Pavle Milićeve*: »Temeljni nedostatak ove proze jest prenaplo sazrijevanje ideje o svrsi ljubavi, zatim pretjerana deklarativnost pri rezimiranju pojma materinstva, napokon simplificirana raščlamba muško-ženske osjećajne veze (na jednoj strani strasna i nestalna, a na drugoj dosadna i postojana ljubav).« *Ljepša polovica književnosti*, Matica hrvatska, Zagreb, 1998, str. 231.

¹¹ *Čudnovata priča*, izdanje knjižare Vinka Vošickoga, Koprivnica, 1924, str. 4.

¹² Zanimljivo je uočiti kako baš Zora, a ne Milan, prekida strast u najkritičnijem trenutku, što bi moglo značiti kako su žene ipak racionalnije nego muškarci.

¹³ U tome se Marija Katić približava definiciji žene koju je razvio Weininger. Tumačeći njegove stavove, Slavoj Žižek kaže: »Ne treba posebno naglašavati kako je to još jasnije u slučaju ljubavi, koja uvijek prikriva motive seksualnog odnosa: žena nikad nije sposobna za čisto, bezinteresno obožavanje voljene osobe. K tome, za ženu je ideja koitusa jedini način da prevlada svoj egoizam, jedina etička ideja koja joj je dostupna – 'etička' u smislu izražavanja ideala prema kojemu žena teži bez obzira na svoj 'patološki' interes: 'Najsilnija ženina potreba jest doduše da sama bude obljubljena, no to je samo poseban slučaj njenog najdubljeg, njenog jedinog vitalnog interesovanja, koje teži snošaju uopšte, njene želje da snošaj češće vrši ko mu drago, ma kada i ma gde. (...) Konzekventno, njezina prava priroda sastoji se u neograničenoj žudnji za spolnim odnosom, izraz toga kako falus 'u potpunosti – mada često samo nesvjesno – dominira čitavim životom žene'.« *Otto Weininger, ili, »Žena ne postoji«*, s engleskoga preveo Dejan Kršić, Frakcija, 12-13, Zagreb, 1999, str. 128, 129.

¹⁴ Dunja Detoni-Dujmić, nav. dj., str. 231.

¹⁵ Riječ je, naime, upravo o onome što je i Weininger, u privatnoj bilježnici, priznao, pokazujući otkud izviru njegovi stavovi o ženi: »No i kako da ja ženama konačno predbacim što čekaju muškarca? Ni muškarac ne želi ništa drugo do njih. Ne postoji nijedan muškarac koji se ne bi radovao što kod žene izaziva seksualni učinak. Mržnja prema ženama još uvijek je samo nesavladana mržnja prema vlastitoj seksualnosti.« *Otto Weininger, Džepna bilježnica*, Dubrovnik, 4, str. 232.

¹⁶ *Novi pripovjedači: Mara Ivančan*, str. 29.

¹⁷ I dok je Iblerova Zora opčinjena majčinstvom, a Pavla Milićeva u djetetu vidi smisao života, u *Čudnovatoj priči* najistaknutiji znak Marijine pobune protiv društvenih stega i ograničavanja individualnoga izbora postaje izvorom ženske bijede: »Materinstvo, od kojega je očekivano individualno upotpunjavanje, dovršenje karaktera, pokazuje se kao prostor

negativnih emocija (briga, strepnja, muke, straha) koje ne izgrađuju nego destruiraju. U dalekoj pozadini nazire se protest (žena je u društvu iskorištena, emancipacijom ne dobiva nego gubi), ali njegova oštrica nije izrazita zbog snažne sentimentalnosti. Previše je privatna i pojedinačna da bi se mogao shvatiti društveno relevantnim.« Emilija Kovač, nav. dj., str. 25.

¹⁸ *Novi pripovjedači: Mara Ivančan*, str. 30.

¹⁹ B. (Antun Barac), *Mara Ivančan: Čudnovata priča*, Jugoslavenska knjiga, god. IX, knj. II, br. 5, Zagreb, 1925, str. 166.

²⁰ *Povijest hrvatskog romana od 1900. do 1945. godine*, Znanje, Zagreb, 1998, str. 158.

²¹ Napisala je ona još dva romana: *Igra života* (1930) i *Zmijski skot* (1936).

²² *Novi pripovjedači*, Hrvatska prosvjeta, XVI, 6, Zagreb, 25. lipnja 1929, str. 143.

²³ *Njezina sudbina*, Vlastita naklada, Štamparija Fišer i Krau, Subotica, 1928, str. 119.

²⁴ Evo nekoliko karakterističnih navoda: »Voljela bih, da sam grbava ili šepava, ali samo, da nijesam žena. Radije grbom na leđima, nego sa ženinim imenom na krštenici!«, str. 108; »'Zosjo, ti nijesi biće, ti si stvar baš zato, jer si žena'. Odvratno mi je, što sam žena!«, str. 112; »Zlo je uopće biti žena«, str. 115.

²⁵ *Hrvatski roman između dva rata 1914 – 1941*, Rad JAZU, 362, Zagreb, 1972, str. 698.

²⁶ Zanimljivo je uočiti da se najveći dio romana pripovijeda iz muške perspektive. Jer, iako je za naraciju odabrano treće lice, ipak je riječ o fokaliziranom tekstu, i to fokaliziranom iznutra, iz motrišta Miroslava Ostojića; najvećim se dijelom pripovijeda samo o onome čemu on pribiva i što on vidi.

²⁷ »Tragalački duh avangarde doista je samo dotaknuo hrvatsko žensko pismo i ono se ubrzo nastavilo mirno kretati u prepoznatljivim okvirima, blisko lirskoj i mističnoj prozi, povijesnoj i vjerskoj trivijalizaciji, popularnom ljubavnom romanu, 'učiteljskom' pismu za djecu.« Dunja Detoni-Dujmić, nav. dj., str. 45.

²⁸ *Ljepša polovica književnosti*, str. 337.

²⁹ Iako je Maraković Fedy Martinčić priznao »na izvjesnim stranicama superiornu eleganciju i rafinovanost zapažanja«, štošta joj je i prigovorio: nedostatak »čvršće i pozitivnije moralne linije«, izostanak spiritualnosti, nedovoljnu produbljenost Miroslavova lika i lošu motiviranost nekih njegovih postupaka. No, čini se da ga je osobito dirnula – mislim s pravom – temeljna pretpostavka na kojoj počiva roman, »da su svi muškarci jednaki«. Nav. dj., str. 142-143.

³⁰ *Ljepša polovica književnosti*, str. 338.

³¹ Dr. Velimir Deželić sin, *Feminist*, Roman iz nedavne prošlosti, Hrvatsko književno društvo Sv. Jeronima, Zagreb, 1930, str. 16.

³² Kaže Weininger: »I sada tvrdim: da Ž nema nikakve potrebe, pa prema tome ni sposobnosti za takvu emancipaciju. Sve žene koje zaista streme emancipaciji, sve koje su sa izvjesnim pravom slavne ili duhom kakogod istaknute, vazda pokazuju mnogobrojne

muške crte, a oštrije oko na njima uvek može da raspozna i anatomske muške odlike, neki telesni izgled sličan muškarcu.« *Pol i karakter*, str. 122.

³³ *Deželićev roman »Feminist«*, *Obitelj*, III, 8, Zagreb, 22. veljače 1931, str. 123.

³⁴ S(tjepan) H(rastovec), *Dr. Velimir Deželić, sin: Feminist*, Luč, XXVI, 6, Zagreb, travanj 1931, str. 177.

³⁵ On kaže: »Ali došao je rat, slom i kaos! Triumfira brutalnost. Sve se zakovitla. Ljudi sa labilnim etičkim pojmovima gube sve, a oni stabilniji i moralniji pokolebani su. Žena prepuštena ratnoj opacini i slobodna (poradi izbivanja muževa). Slobodu su pretvorile u razuzdanost. Nastao razvrat, zavladao materijalni uslovi, ideal zamijenjen trgovinom! Jasno, da i muškarci pogoduju tome!« *Nav. dj.*, str. 123.

³⁶ I(vo) Kozarčanin, *Feminist*, Hrvatska prosvjeta, XVIII, 3, Zagreb, 1. ožujka 1931, str. 67-68.

³⁷ Kozarčanin piše: »Malo je knjiga, koje su toliko tople i u koje je tako mnogo srca uloženo!« *Nav. dj.*, str. 68.

³⁸ *Hrvatski roman između dva rata 1914 – 1941*, str. 756.

³⁹ *Povijest hrvatskog romana od 1900. do 1945. godine*, str. 210.

⁴⁰ Hrastovec, međutim, misli kako »nema tu temperamentnih stavova u obranu bilo koje socijalne teze, ili bojovnog isticanja lične socijalne orijentacije«, što nije točno, budući da Deželić uz ostalo govori upravo i o socijalnim aspektima ženina osamostaljenja.